

են փոքրասիական կողմերի հետ, իսկ Մանանդյանը անգամ նաև «կիսազատ նորություն» է համարում նրանց<sup>22</sup>։ Ուրեմն Սելևկյան շրջանի հիշատակված արձանագրության մեջ բնութագրված վիճակը (պետության ու անմիջական հողատերերի կողմից համայնական գյուղացիության շահագործման սաստկացումը) այս կամ այն ձևով հատուկ է եղել նաև հին Հայաստանին։

Պետք է ընդգծել, որ համայնքի ներքին բեռնացումը ամենևին չէր կասեցնում վերուստ իրականացվող շահագործումը և հանգեցնում էր միայն այն վիճակին, որ հերթական ու արտահերթ հարկերը, տուրքերն ու պարհակները անհավասարաչափ էին բաշխվում համայնականների միջև։ Հիմնական ծանրությունն ընկնում էր շարքայիների և տնտեսապես թուլյների վրա։ Նրանց վրա ծանր բեռ էին հատկապես պարհակները, որոնց հաշվին էր նշանակվից չափով իրականացվում հելլենիստական շրջանում մեծ ծավալ ստացած պետական շինարարությունը։ Դրանք լայնորեն կիրառվում էին Հայաստանում դեռևս մ. թ. IV դարում «գուգազ» և «խաշար» անունների տակ, ինչպես հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը։ Աշխատողների վիճակը նման պայմաններում չէր տարբերվում ստրկականից։ Նրանք փաստորեն ժամանակավոր ստրուկներ էին դառնում<sup>23</sup>։

Գյուղական համայնքը մատակարարում էր զորքի մի ստվար մասը։ Առհասարակ գյուղացիության վիճակը նույնը չէր երկրի տարբեր շրջաններում։ Որպես օրենք այն ավելի տանելի էր արքունի հողերում, որտեղ միակ տերն ու շահագործողը թագավորն էր։ Այն ավելի ծանր էր մնացած հողերում, որտեղ պետության կողմից գանձվող հարկերի ու տուրքերի վրա ավելանում էր մասնատիրոջ տրվելիքը։ Հավանական է, որ գոյություն են ունեցել համայնական գյուղացիության տարբեր կատեգորիաներ։ Դրա օգտին է վկայում համայնքի համար երկու՝ «գիւղ», «շէն», իսկ գյուղացիության համար երեք տերմինի առկայությունը հայոց լեզվում՝ «գեղջուկ», «շինական», «ռամիկ», որոնք հետևող հետև կորցրել են նրանց մեջ նախապես գոյություն ունեցած իմաստային տարբերությունը։

### 3. ՍՏՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ։ ՍՏՐԿԱԿԱՆ ՈՒԺԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Մասնատիրական տնտեսություններ՝ դաստակեռ-ագառակներ։ Հողի մասնավոր սեփականության զարգացման այն պրոցեսը, որ թեթևակի հիշատակվեց գյուղական համայնքի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների կապակցությամբ, իր իսկական ու գլխավոր առաքարեզն ունեի արտահամայնական հողերի վրա։ Այստեղ է, որ դարեր առաջ այն ծայր էր առել, այստեղ է, որ հելլենիստական շրջանում այն սրընթաց աճում էր։

Երկրի բնակչության համեմատական նոսրության պայմաններում երկրագործության համար պիտանի և հատուկ մեխորատիվ աշխատանք չպահանջող բոլոր հողերը չէին, որ սկզբնապես մշակվում էին։ Այսպես, Քսենոփոնի կտրած անցած Հայաստանում գյուղերը կամ ավելի ճիշտ՝ գյուղախմբերը մի-

<sup>22</sup> Տե՛ս Ն. Աքունց, Պատմական ուսումնասիրություններ, էջ 199, Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 160։

<sup>23</sup> Տե՛ս С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении, էջ 15։

մյանցից բավականին հեռու տարածություն վրա էին գտնվում<sup>24</sup>, ինդիքն այն է, որ համայնքի կողմից հողի մշակման հնարավորությունը չէր կարող անցնել որոշակի սահմաններ նաև աղատ հողերի գոյության դեպքում, որովհետև այն սահմանափակված էր համայնականների առկա աշխատավոր ձեռքերով, որոնց թիվը շատ դանդաղ էր աճում:

Այլ բան է մասնատիրական տնտեսությունը, որի մեջ կիրառվող ստրկական ուժի աճը կախված էր միայն տիրոջ կարողության սահմաններից, այսինքն՝ ընդունակ էր հասնելու մեծ շահերի: Սկզբնապես մասնատիրական մանր և հատուկները բնիշները, որոնք առաջանում էին աղատ ու խոպան հողերի վրա, անմեղ ու անվնաս բան պիտի թվային, բայց իրականում նրանք դնեին աճման մեծ հեռանկարներ և լուրջ վտանգ էին ներկայացնում համայնական հողատիրության համար:

Հիլենիստական ժամանակաշրջանում մասնատիրական տնտեսությունների դարգացման համար ստեղծվեցին շատ բարենպաստ պայմաններ: Տնտեսական ընդհանուր վերելքը (ներառյալ տարանցիկ ու ներքին առևտրի ընդլայնումը), որի մեջ էր ներգրավվել նաև Հայաստանը, ստրկական ուժի բազմապատկման արտաքին, ինչպես նաև ներքին մեծ հնարավորությունները, որոնք ընձեռնվում էին մի կողմից բազմաթիվ նվաճողական պատերազմներով, մյուս կողմից՝ հասարակության սոցիալական շերտավորման ու բեռացման ուժեղացմամբ, վերջապես, նորանոր հողերի յուրացումը, մի բան, որ պետությունը խրախուսում և օժանդակում էր, բոլոր այս հանգամանքները խթանում էին Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացումը ստրկատիրության ուղիներով:

Ահա այդ ժամանակ էր, երբ պիտի ծագեր «դաստակերտ», այսինքն՝ «ձեռքով մշակված» հողի հասկացությունը, «երբ զինվորական ավագանին յուրացնում ու կենդանացնում էր խոպան մնացած հողերը, որոնց վրա չէր տարածվում գյուղական համայնքների տիրապետման իրավունքը»<sup>25</sup>: Այդ հասկացությունը առաջ էր գալիս ի տարբերություն հնից եկող «ազարակ»-ի, որ նշանակում էր, ընդհանրապես, վարելադաշտ, վարելահող: Հետագայում այդ տերմինները նույնացան և հավասարապես օգտագործվում էին մասնատիրական տնտեսությունների նկատմամբ<sup>26</sup>:

Աղբյուրների ներկա սուղ պայմաններում սկզբնական «ձեռքով մշակված վարելադաշտի»՝ Հայաստանում կատարված հետազոտ էվոլյուցիայի առանձին փուլերը չեն նշմարվում ու սահմանազատվում: Նման տնտեսության ամենա-

<sup>24</sup> Տե՛ս Хен., Араб., IV, 4—5:

<sup>25</sup> С. Т. Еремьян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, էջ 79:

<sup>26</sup> Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև Г. Х. Саркисян, О двух значениях термина „да-стакерт“ в ранних армянских источниках, „Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран“, М., 1957, էջ 97. V դարի հայկական աղբյուրներում «դաստակերտ» և «ազարակ» տերմինները մի կողմից հանգես են գալիս հար և նման կոնտեքստերում (օրինակ, հայ նախարարները լքում են «իւրաքանչիւր զգեղս զաւանս և զազարակս». Նղիշ, էջ 124, «... մանք աւադ-աւազ աւանաց, գեղից և գանձուց տեարք լեալ են, և պէսպէս դաստակերտացն», Փավստոս, Դ, Ժա, բոլոր կոնտեքստերի թվարկումը տե՛ս վկայակոչված հոդվածում), մյուս կողմից՝ այդ երկու տերմինները երբեք չեն օգտագործվում միասին, այսինքն մեկի ներկայությունը բացառում է մյուսի գործածությունը: Ուրեմն նրանք իրենց իմաստով նույնական են:

հին նկարագրությունը հայկական աղբյուրների մեջ գալիս է միայն վաղ միջնադարից, թեև վերաբերում է մ. թ. ա. III—II դարերի եզրին իշխած Երվանդ թագավորի ժամանակին:

Ահա այդ նկարագրությունը. «Ինձ համար քաղցր է պատմել նաև գեղեցիկ Երվանդակերտ դաստակերտի մասին, որ նույն Երվանդը շինեց գեղեցիկ և շքեղ հորինվածքով: Որովհետև մեծ հովտի միջին մասը լցնում է բնակչությանը և պայծառ շինություններով, լուսավոր ինչպես աչքի բիրը, իսկ բնակչության շուրջը կազմում է ծաղկանոցներ և բուրաստաններ, ինչպես բբի շուրջը աչքի մյուս բոլորակը: Իսկ այգիների բազմությունը նմանվում է խիտ արտեանուքի գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսային կողմի վամարածե դիրքը իսկապես համեմատվում էր գեղեցիկ կույսերի հոնքերին: Իսկ հարավային կողմից հարթ դաշտերը հիշեցնում էին ծնոտների գեղեցիկ ողորկությունը: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություններով պատկերում էր մի բերան, իր երկու շրթունքներով, Եվ այս գեղեցիկ դիրքը կարծես անթարթ հայացքն ուղղել է թագավորանիստ բարձրավանդակի վրա: Արդարև բերրի և թագավորական դաստակերտ»<sup>27</sup>:

Խորենացու տված այս նկարագրությունը, իր պերճ ու գունեղ համեմատություններից անկախ, վկայում է, որ դաստակերտ անվանվող տնտեսական կոմպլեքսի միջին մասը հատկացվում էր հողագործների բնակարանների համար, իսկ սրանց շուրջը տարածված էին լինում պարտեզները, խաղողի այգիները, վարելահողերը և այլն: Այստեղ էր գտնվում նաև տիրոջ, տվյալ դեպքում՝ թագավորի, աթոռանիստը:

Միանգամայն պարզ է, որ այստեղ գործ ունենք ոչ թե հելլենիստական շրջանի կոնկրետ մի դաստակերտի նկարագրության, այլ դաստակերտների մասին Խորենացու պատկերացման հետ, քայց սա էլ քիչ արժեք չունի. ինչպես Խորենացու մի շարք այլ տվյալների մեջ, որոնց կանդրադառնանք, այստեղ ևս արտացոլված է մի երևույթ, որի արմատները հասնում են մինչև հելլենիստական շրջան:

Դաստակերտի ավելի հին շրջանից եկող բնութագիրը պահպանվել է այսպես կոչված «Բաբելոնյան թաղմուդում», որը բացառիկ կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Միջագետքի մ. թ. առաջին դդ. սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ<sup>28</sup>: Այստեղ նկարագրված «դաստակարտ դե ավդե»-ները («դաստակերտ՝ ստրուկներով») կարող են մոտավոր օրինակ ծառայել հին Հայաստանի դաստակերտները պատկերացնելու համար<sup>29</sup>: Մասնատիրական տնտեսության էլ ավելի հին (մ. թ. ա. III դար) բնութագիր է պահպանվել արդեն հիշատակված Մենսիմաքոսի արձանագրության մեջ, որը ծագում է Փոքր Ասիայից<sup>30</sup>:

Հասկանալի է, որ ինչպես այդ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, դաստակերտները, կամ որ Հայաստանում նույնն էր՝ ազարակները, տարբեր

<sup>27</sup> Խորենացի, Բ, Խբ:

<sup>28</sup> Sht. Ю. А. Солодухо, Значение еврейских источников раннего средневековья для истории Ближнего Востока, СВ, 1941, 11, էջ 39, նույնի К вопросу о социальной структуре Ирака, «Ученые записки ЛГУ», т. XIV, № 78, серия ист. наук, вып. 9, էջ 79 և հաջ.:

<sup>29</sup> Sht. С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1.

<sup>30</sup> Sht. վերը, էջ 642, ծանոթ. 17:

տիպի էին լինում: Խորհնացու նկարագրածը մեծ թագավորական դաստակեր-  
տի օրինակ է. պարզ է, որ իրականում դաստակերտ-ազարակները կարող էին  
ունենալ տարբեր մեծություն, նայած տիրոջ կարողությանը և զանազան տըն-  
տեսական մասնագիտացում՝ այգեգործական, հացահատիկային կամ անաս-  
նապահական, համաձայն տեղի պայմաններին:

V դարի աղբյուրներում դրանք ներկայանում են նաև մերթ որպես բնակա-  
վայր, ուր եկեղեցի է կառուցվել<sup>31</sup>, մերթ որպես պարզապես այգի<sup>32</sup>: Դաստա-  
կերտ-ազարակները պատկանում էին թագավորին<sup>33</sup>, նախարարներին (բազմա-  
թիվ տեղեկություններ), տաճարներին՝ նախ հեթանոսական, ապա՝ քրիստո-  
նեական<sup>34</sup>, ոստանիկներին<sup>35</sup>, աղատներին, քաղաքներին<sup>36</sup> ու ամրոցներին<sup>37</sup>,  
ավաններին<sup>38</sup>, գյուղերին<sup>39</sup> և նույնիսկ աղքատների ապաստարաններին<sup>40</sup>:

Դաստակերտ-ազարակներում աշխատողների՝ «ծառայ»-ների և մշակների  
վիճակը: «Բաբելոնյան թալուղում» նկարագրված՝ Միջագետքի «Դատկարտա  
դե ավդե»-ների աշխատողները, փնչպես հենց դաստակերտի անվանումից է  
երևում, ստրուկներ էին: Սրանք սակայն այն կլասիկ ստրուկները չեն, որոնց  
հանդիպում ենք հունական կամ հռոմեական ստրկատիրական հասարակու-  
թյուններում՝ նրանց ծաղկման շրջանում: «Դատկարտա դե ավդե»-ի ստրուկնե-  
րը, իհարկե, ընչազուրկ են և անվերապահորեն գտնվում են տիրոջ տրամա-  
դրության ներքո, բայց նրանց հատկացվում են հողակտորներ (որոնց հետ  
միասին էլ, ի դեպ, նրանք օտարվում են), տրվում հողագործական որոշ գոր-  
ծիքներ. նրանք իրավունք ունեն ընտանիք կազմելու: Նախապես ստրուկներին  
տրվել է տիրոջ կողմից սահմանված քանակությամբ կենսամթերք, որ կոչվել  
է «ապրոտա»: Հետագայում նրանք սկսել են իրենց կցված հողամասի բերքից  
բաժին ստանալ<sup>41</sup>:

Հայաստանում բնակչության այս կատեգորիայի վիճակի մասին առան-  
ձին ակնարկներ են պահպանվել V դարի մատենագրական աղբյուրներում: Խո-  
րհնացին, վկայակոչելով «մեհենական պատմությունների» հեղինակ Օղյոմպ  
բրմին, հաղորդում է, որ Արտաշես թագավորի զորավար Սմբատը որպես նվեր  
ստանալով քրմապետ Նրվազի աթոռանիստ Բագարանում բռնագրավված 500  
«ծառայ»-ներին, տանում բնակեցնում է նրանց Մասիսի թիկունքին իր հիմ-  
նած դաստակերտում<sup>42</sup>: «Մառայ»-ներին որպես ազարակում աշխատողների,

31 Տե՛ս Ագաթանգեղոյ պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1909, էջ 407, 426, 431:

32 Տե՛ս Փավստոս, Գ, ԺԲ:

33 Տե՛ս Ագաթ., էջ 438, Խորհեմացի, Բ, խբ:

34 Տե՛ս Ագաթ., էջ 406, Փավստոս, Գ, Ժգ, ԺԲ:

35 Տե՛ս Խորհեմացի, Բ, է:

36 Տե՛ս Մովսեսի Կաղանկատուացոյ պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ

102:

37 Տե՛ս Նղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 69:

38 Տե՛ս Խորհեմացի, Բ, Ժ, Գ, խդ:

39 Տե՛ս Ագաթ., էջ 408:

40 Տե՛ս Խորհեմացի, Գ, ի:

41 Տե՛ս Ю. В. Солодыхо, К вопросу о социальной структуре Ирака, էջ 76:

42 Խորհեմացի, Բ, խբ:

հանդիպում ենք Աստվածաշնչի՝ V դարում կատարված հայերեն թարգմանություն մեջ<sup>43</sup>, Հունարեն բնագրում «ծառայ»-ներին համապատասխանում է δούλος-ը որը «ստրուկ» հասկացողության ամենաընդհանուր արտահայտությունն է և ներառում է բոլոր կատեգորիաների ստրուկներին (այդ դերն է խաղում զրաբարում հենց «ծառայ» տերմինը)։

Որոշ դեպքերում ազարակներում աշխատողները հանդես են գալիս ավելի կոնկրետ՝ «մշակ» անվան տակ։ Մշակ բառը ընդհանրապես նշանակում է հողի մշակությունը զբաղվող մարդ, հողագործ, շատ դեպքերում այն գործ է ածված նաև փոխաբերական՝ կրոնական իմաստով, որպես «աստծո մշակ», ընդ որում պատկերներն ու համեմատությունները այդ դեպքերում ևս միշտ վերցվում են դարձյալ հողագործության բնագավառից<sup>44</sup>։

Սոցիալական գունավորում ունեցող կոնտեքստներից պարզվում է, որ մշակ կոչվել է ոչ թե ամեն մի հողագործ, այլ ուրիշի հողը մշակող հողագործը<sup>45</sup>, ասենք՝ վարձու աշխատողը, որն իր աշխատանքի համար ստանում է դրամական վարձատրություն<sup>46</sup>, թեև դաստակերտ-ազարակներում վարձու աշխատանքի կիրառումը միանգամայն հնարավոր էր, սակայն այս, մեծ մասամբ բնակավայրի կերպարանք ստացած, տնտեսությունների բնույթը թույլ է տալիս ենթադրել, որ նրանց հիմնական արտադրողները վարձու աշխատողներ չեն եղել, որ վարձու աշխատանքը այդտեղ կարող էր ունենալ միայն լրացուցիչ, սեզոնային բնույթ<sup>47</sup>։

Շատ ավելի որոշակի է այն տեղեկությունը, որ տալիս է Ղ. Փարպեցին<sup>48</sup> պարսիկների ձեռքն ընկած երկու հայ հոգեւորականների ճակատագրի մասին։ Նրանց առաջարկված է եղել զրադաշտականություն ընդունել, իսկ հրաժարվելու դեպքում թագավորի վճիռն է եղել, որ նրանք պատժվեն և ուղարկվելով Ասորեստան, «մշակութիւն արասցեն ընդ արբունի մշակսն և հարկի»<sup>49</sup> կայցեն» մինչև իրենց վախճանը։

Քանի որ նրանք իսկապես հրաժարվում են, ապա կտրելով երկուսի ալանջները ուղարկում են Ասորեստան, «կալ անդ նոցա ի հարկի և առնել մշա-

43 Տե՛ս С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении. Գ. Խ. Սարգսյան, Դաստակերտները և ազարակները V դարի հայկական աղբյուրներում, ՊՔՀ, 1962, № 3, էջ 87։

44 Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, (Տփղիս, 1904), էջ 159, Ագաթ., 63, 257, 340, 392 և այլն, Փավստոս, Դ, 4 և այլն։

45 Ագաթ., 188, 313։

46 Ագաթ., էջ 128, Մատթ., Ի, 1, 2, 8։

47 Կան նաև մշակ բառի այնպիսի կոնտեքստներ, որոնք տեղիք են տալիս տիրոջ ու մշակի փոխհարաբերության շատ լայն մեկնաբանության, սկսած վարձակալական հարաբերություններից մինչև ճորտական կախումը։

48 Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 105 և հաշ.։

49 «Ի հարկի», «ընդ հարկի» արտահայտության կապակցությամբ տարակարծություններ գոյություն ունեն ն. Ադոնցի, որը իմաստավորում է այն «ի հնազանդութենան» (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 480) և Ն. Մանանդյանի միջև, որը մեկնաբանում է այն որպես «հարկի տակ, տուրքի տակ» (տե՛ս «Ճեղգալիզմը հին Հայաստանում», էջ 154 և հաշ.)։ Ն. Մանանդյանի մեկնաբանությունը հիմնված է Փավստոս Բուզանդի «Պատմության» որոշ տվյալների վրա (Ծ, Ժ, Ժա և ուրիշ.), որոնք չեն հակասում այդ մեկնաբանությանը, բայց և չեն կարող նրա անվերապահ հաստատումը լինել։ Իսկ տվյալ կոնտեքստում ն. Ադոնցի մեկնաբանությունը ավելի համոզիչ է երևում։

կուլթին արքունիք: Նրանցից մեկը մեռնում է, իսկ մյուսը տեղական քրիստոնյաների օգնությամբ ազատվում և վերադառնում է Հայաստան: Նրանք իրենց տներն ու ունեցվածքը «փոխանակ ընդ հարկի նորա գրեցին յարքունիս ցվախճան նորա, և կատարեցին ղկարգեալան անվեհեր յաղագս նորա»:

Ղաղար Փարպեցու տեքստից երևում է, որ պատժի էությունը, բացի ականջներից զրկվելուց, սչ թե աքսորելն է, այլ ազատ մարդկանց արքունի մշակների» կատեգորիան փոխադրելը (հմմտ. ոճրագործների ստրկացման հետև ընդունված սովորույթը, ինչպես նաև «արքունի ստրուկների» կատեգորիան Հայաստանում)<sup>50</sup>, իսկ այդ կատեգորիայի մարդիկ իրենցից ներկայացնում են ոչ թե պատիժ կրող աքսորյալներ, այլ արքունական տնտեսության մեջ անմիջական արտադրողների՝ հողագործների, սոցիալական որոշակի խումբ: Երկրորդ՝ տեքստը այդ սոցիալական կատեգորիայի վիճակը բնութագրում է որպես ստրկական կամ ստրկականին մոտ:

Մշակների մասին այս պատկերացումները վերագրելով Հայաստանի թագավորական և մասնատիրական տնտեսություններին՝ դաստակերտ-ազարակներին, կատանանք այնտեղ աշխատող հողագործների սոցիալական դրության եթե ոչ լրիվ, գոնե մոտավոր բնութագրեր:

Այդպիսի բնութագրի համար կարևոր լրացում է հանդիսանում Ագաթանգեղոսի այն հաղորդումը, թե Տրդատ Գ թագավորը յուրաքանչյուր ավանում հոգևորականության համար առանձնացնելով յոթ «հող երդոյ», շորսական նույնպիսի հողամաս էլ հատկացրել է ազարակներում<sup>51</sup>: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ ազարակներում ևս հողը բաժանվում էր «հող երդոյ»-ների, որ համայնական հողատիրության ազդեցության որոշակի դրսևորում է, սակայն այստեղ, մասնավոր հողատիրության պայմաններում, ի տարբերություն կուլեկտիվի անդամներին հողամասեր տալու համայնական կարգերի, տիրոջ խնդիրն է եղել ոչ թե արտադրողներին հողաբաժիններով բավարարելը, այլ ընդհակառակն՝ հողը արտադրողներով ապահովելը:

Ղաղար Փարպեցու մի այլ հաղորդման մեջ նշված է, որ մշակներն ունեին իրենց տները<sup>52</sup>, հետևաբար և իրենց ընտանիքները:

Դաստակերտ-ազարակների բնակիչների նկարագրվող հատկանիշները հիշեցնում են Միջագետքի «դասկարտա դե ավդե»-ների ստրուկներին:

Այդ տիպի ստրուկներին գիտության մեջ ընդունված է, ի տարբերություն կլասիկ տիպի ստրուկների, անվանել «հողի վրա բնակեցված» (կամ նստեցված) ստրուկներ: Նրանց սոցիալ-տնտեսական վիճակը նմանության որոշ գծեր է ցուցաբերում հետագայի ֆեոդալական ճորտ գյուղացիների հետ, սակայն կարիք չկա ստրուկների այդ կատեգորիայի առաջացումը կապել անպայմանորեն հասարակության ֆեոդալականացման հետ: Առաջավոր Ասիայում այդ երևույթը շատ վաղուց է նկատվում:

Այսպես, դեռևս մ. թ. ա. VIII—VII դարերում Ասորեստանյան տերության տերիտորիայում, այսինքն՝ Առաջավոր Ասիայի մեծ մասում, նկատվում է մի

50 Տե՛ս Փավստոս, Դ, Ժէ:

51 Տե՛ս Ագաթ., էջ 436:

52 Տե՛ս Ղաղար Փարպեցի, էջ 159:

կողմից ստրկության ուժեղ աճ ի հաշիվ ռազմագերիների, վերաբնակեցվածների և ազատ գյուղացիների ստրկատիրական հարաբերությունների մեջ ներգրավելու, մյուս կողմից մասսայական հեռացում ստրկատիրական տնտեսության «կլասիկ» (իհարկե հին-արևելյան առումով) ձևերից, որոնք հիմնված էին արտադրամիջոցներից իսպառ զրկված ստրուկների աշխատանքի վրա, լայն տարածում է ստանում սոցիալական նոր կատեգորիան՝ հողի վրա բնակեցված ստրուկները: Դրանք, թվով 5—10-ական մարդ, ընտանիքներով ապրել ու աշխատել են թագավորներին, տաճարներին, մասնավոր անձանց պատկանող ոչ մեծ բնակավայրերում և կալվածքներում մոտավորապես նույն հիմունքներով, ինչ որ «գափկարտա դե արդե»-ի ստրուկները:

Աքեմենյան տերության մեջ մ. թ. ա. V—IV դարերում պարսկական մեծատոհմիկների կալվածներում (համենայն դեպս Բաբելոնիայի տերիտորիայում գտնվող կալվածներում) աշխատած ստրուկների մի մասին տրամադրված էր հողակտոր, որոշ շարժական գույք, ընտանիք կազմելու իրավունք<sup>53</sup>:

Հողի վրա բնակեցված ստրուկները, ինչպես հայտնի է, էլ ավելի մեծ դեր էին խաղում հելլենիստական շրջանի Առաջավոր Ասիայի երկրների տնտեսության մեջ:

Այսպիսով, ստրուկների՝ հողին կից լինելը, այսինքն իրենց աշխատանքի արդյունքի նկատմամբ նրանց որոշ շահագրգռության ստեղծումը, թեև իսկապես հայտանշում է ստրկատիրական շահագործման «կլասիկ» ստրուկի շահագրգռվածությունն անտեսող ձևերի ճգնաժամը, բայց այդ ճգնաժամի առաջին նշաններից մինչև ստրկատիրական հասարակարգի ընդհանուր ճգնաժամը, որն ավարտվում է ֆեոդալական արտադրաձևերի հաղթանակով, դեռևս շատ ու շատ հեռու է: Դեռ ավելին. հիշյալ նշանները սկզբնապես ուղեկցվում են ստրկատիրական արտադրանքի և արտադրանքի էքստենսիվ աճմամբ ու ճյուղավորմամբ, որոնք ռենդեն ներքին և արտաքին արտահայտություն: Մի կողմից ստրկական տիպի շահագործման ոլորտի մեջ են ներգրավվում սովյալ երկրի բնակչության նորանոր տարրեր, հատկապես, նախապես ազատ համայնական գյուղացիությունը, մյուս կողմից՝ ստրկատիրական հասարակությունների աշխարհագրական ընդգրկումը սրընթաց լայնանում է համահարթման զորեղ պրոցեսների միջոցով, ի հաշիվ համեմատաբար ավելի թույլ զարգացած ծայրամասային երկրների:

Հայաստանում ևս, որը սկզբնապես ծայրամասային այդպիսի երկրներից մեկն էր հելլենիստական աշխարհի կենտրոնական ավելի զարգացած երկրների նկատմամբ, հողի վրա նստած ստրուկների շահագործման սիստեմի ծնունդը կարելի է վերագրել զգալիորեն ավելի հեռավոր ժամանակաշրջանի, քան ֆեոդալացման պրոցեսը: Ընդամենը Հայաստանում, ի տարբերություն զարգացած ստրկատիրական երկրների, այդ սիստեմի ներքին ակունքները պետք է տեսնել ոչ թե անպայման զարգացած «կլասիկ» ստրկատիրության տնտեսաձևերի մեջ, որոնք Հայաստանը ամենայն հավանականությամբ երբեք էլ չի ունեցել, այլ հենց արխայիկ նահապետական ստրկության պայմաններում:

<sup>53</sup> См. И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, էջ 118, նույնի՝ Рабовладельческие имения персидских вельмож, ВДИ, 1959, № 4, էջ 88 և հաջ.:

Ստրկական ուժի աղբյուրները. գերեվարություններ: Հայաստանում, ինչպես և ստրկատիրական այլ երկրներում, գոյություն է ունեցել ստրկական ուժի երկու հիմնական աղբյուր՝ ներքին և արտաքին: Արևելյան երկրներում ներքին աղբյուրը հատկապես մեծ նշանակություն է ունեցել: Մ. թ. ա. II—I դարերի Առաջավոր Ասիայի երկրներից պերճախոս տեղեկություններ են պահպանվել պարտալին ստրկության, տաճարներին նվիրված ստրուկների, երեխաների վաճառքի, ինքնավաճառքի, հանցագործների ստրկացման և այլ երևույթների մասին, որոնց հանրագումարը հենց կազմում է ստրկական ուժի ներքին աղբյուրը: Այս մասին մեզ հասած տեղեկությունները ծագում են Եփրատի միջին հոսանքում տեղավորված Դուրա-Նվրոպոսում, Բաբելոնիայի քաղաքներում. Շոշում և այլ վայրերում գտնված վավերագրերից: Հայաստանից, դժբախտաբար, նման տիպի (այսինքն՝ վավերագրական) աղբյուրների հետ միասին գրեթե բացակայում են նաև ստրկության ներքին աղբյուրներին վերաբերող տեղեկությունները:

Դրա փոխարեն առկա աղբյուրները՝ անտիկ հեղինակների գործերի Հայաստանին վերաբերող հատվածները և V դարի հայկական մատենագրությունը, մի շարք տեղեկություններ են տալիս ստրկական ուժի արտաքին աղբյուրների՝ պատերազմների և նվաճումների ժամանակ կատարված գերեվարությունների մասին: Կարևորագույն տվյալները վերաբերում են Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանին: Ինչպես հայտնում են անտիկ պատմիչները, այդ իշխողի շուրջ նվաճված երկրներից հարյուր-հազարավոր մարդիկ են բռնագաղթվել Հայաստան: Միայն Կասպադովկիայից, ըստ Ապպիանոսի<sup>54</sup>, գերեվարվել է 300 հազար մարդ, ըստ Ստրաբոնի, Հայաստան է բերվել Փոքր Ասիայի հելլենիստական 12 քաղաքների բնակչությունը<sup>55</sup>: Պլուտարքոսը հայտնում է, որ այստեղ են տեղափոխվել նաև կորդվացիների, ադիաբենցիների և ասորիների զանգվածներ<sup>56</sup>: Թեև նա մարդկանց թիվը չի նշում, բայց դատելով նախորդ թվերից, այդ զանգվածները ևս բավականաչափ հոծ պիտի լինեին: Անտիկ պատմիչների այդ տվյալները լրացվում են հայ պատմիչների տեղեկություններով՝ հրեաների բռնագաղթի մասին: Փավստոս Բուզանդը և Մովսես Խորենացին<sup>57</sup> հաղորդում են, որ Տիգրան Բ-ի օրոք Հայաստան են գերեվարվել այնքան հրեաներ, որ նրանց հետնորդների թիվը այստեղ մ. թ. IV դարի կեսերին՝ համեստագույն հաշիվներով, անցնում էր 100 հազարից:

Հայկական աղբյուրները ցույց են տալիս նաև, որ գերեվարությունները հին Հայաստանի կյանքում պատահական երևույթներ չեն եղել, հատուկ միայն Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանին, այլ կիրառվել են ինչպես նրանից առաջ՝ մ. թ. ա. II դարի առաջին կեսին, այնպես էլ նրանից հետո, և հանդիսացել են Հայաստանի ստրկատիրական տնտեսության կարևոր գործոններից մեկը:

Մովսես Խորենացին, նկարագրելով Արտաշես Ա-ի օրոք կատարված գերեվարությունները, եզրափակում է իր պատմածը հետևյալ խոսքերով. «Արտա-

54 S<sup>6</sup> App., Mithr., 67:

55 S<sup>6</sup> Strabo, XI, 14, 15:

56 S<sup>6</sup> Plut., Lucul., 26:

57 S<sup>6</sup> Փավստոս, Դ, 66, Խորենացի, Բ, 44, 45, 46, Կե, Գ, 16:

շեսը բազմամարդացրեց Հայոց աշխարհը բազմաթիվ ազգեր բերելով և բնակեցնելով լեռներում, դաշտերում և հովիտներում<sup>58</sup>։ Այս տեղեկությունները կողմնակի հաստատումն են գտնում Ստրաբոնի վերը մեջբերված տվյալներում, որոնք թեև շփոթատակելով գերեվարությունների մասին, տալիս են Արտաշեսի օրոք կատարված նվաճումների վառ պատկերը<sup>59</sup>։

Որոշ տեղեկություններ կան նաև Արտավազդ Բ-ի օրոք կատարված ավելի փոքր մասշտաբի գերեվարության մասին, որն իրականացվել է մ. թ. ա. 40 թվականին՝ դեպի Փյունիկիա և Պաղեստին պարթևա-հայկական համատեղ սրբաշանքի ընթացքում<sup>60</sup>։

Գերեվարությունները կիրառվել են մարդկության պատմության բոլոր փուլերում, սակայն տարբեր նպատակներ են ունեցել, նյաժ զարաշրջանի և երկրի կոնկրետ պահանջներին։ Հունաստանում և Հռոմում գերիների ամբողջ պանզվածներ վաճառվում էին ստրկության<sup>61</sup>։ Արևելքում ստրկացումը այդպիսի մասսայական բնույթ չէր կրում։ Հատկապես Հայաստանում, որը ստրկական ուժի պահանջից ոչ պակաս քաղաքային ազատ բնակչության պահանջ էր զգում, գերեվարվածների մի ստվար մասը, մասնավորապես հելլենիստական քաղաքներից վերաբնակեցվածները, լրացնում էին հայկական նորակերտ, ինչպես և հին քաղաքների բնակչության կազմը։

Մյուս մասն էլ, իհարկե, ստրկացվում էր։ Ռազմագերիների ստրկացման մասին հորենացու մոտ պահպանվել է հնագույն ժողովրդական էպոսից մի հատված, ուր խոսքը նորից Արտաշես Ա-ի մասին է։ Այստեղ այդ գործողությունը բնութագրված է որպես «ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել» («այսինքն» «ծառայ» դարձնելով պահել ստրուկների կարգում), արտահայտություն, որն իր հակիրճությամբ ու հստակությամբ ավելի շուտ նման է իրավաբանական ձևակերպման և մի գուցե այդպիսին էլ հանդիսացել է<sup>62</sup>։

Ստրկացված գերիները օգտագործվում էին տնտեսության տարբեր ճյուղերում։ Մի կապակցությամբ հորենացին հիշատակում է, որ գերի մարերը բնակեցվել են դաստակերտներում<sup>63</sup>, այսինքն՝ վերածվել են մասնատիրական տնտեսություններում աշխատող մշակների՝ հողի վրա նստած ստրուկների։ Նույն կերպ պետք է ըմբռնել նաև հորենացու այն հաղորդումները, ըստ որոնց Արտաշեսի հյուսիսային արշավանքների ժամանակ տարված գերիները նստեցվել են մի դեպքում Մասիսի արևելյան լանջին, մյուս դեպքում՝ Արտազ գավառում<sup>64</sup>։ Չափազանց կարևոր է, որ հորենացին այդ օտարազգի բնակչու-

<sup>58</sup> Խորենացի, Բ, ծգ։

<sup>59</sup> Տե՛ս Strabo, XI, 14, 5։

<sup>60</sup> Տե՛ս Կ. Ա. Манандян, О торговле в городах Армении, էջ 84։ Գ. Սարգսյան, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ, էջ 32 և հաջ։

<sup>61</sup> Տե՛ս H. Volkmann, Die Massensklavungen der Einwohner erbeiter Städte in der hellenistisch-römischen Zeit, Wiesbaden, 1961։

<sup>62</sup> Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծ։ Շ. Երեյան, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1։

<sup>63</sup> Տե՛ս Խորենացի, Ա, 1։

<sup>64</sup> Տե՛ս նույն տեղում, Բ, ծբ, ծգ։

թյան մուտքն է դրդապատճառ համարում մասնատիրական ու համայնական հողերի այն սահմանազատման, որ ձեռնարկել էր Արտաշեսը, կանգնեցնելով իր անունը կրող հատուկ սահմանաքարեր<sup>55</sup>։ Մասնատիրական տնտեսությունները՝ դաստակերտ-ագարակները, ուռճանալով էժան ստրկական ուժի առատության պայմաններում՝ իրենց հողերի սահմանները ընդլայնում էին ի հաշիվ համայնական հողերի, որով և անհրաժեշտ դարձավ վերահիշյալ ռեֆորմը, այդ խնդրի մեջ որոշ կարգ ու կանոն մտցնելու նպատակով։

Բացի գյուղատնտեսությունից, ստրուկների աշխատանքը կիրառվում էր նաև մի շարք այլ ասպարեզներում։ Մ. թ. ա. II—I դարերի Հայաստանում պետության նախաձեռնությամբ հսկայական շինարարական աշխատանքներ էին տարվում։ Ժանապարհների շինարարությունը և վերանորոգումը, որ տեղական և տարանցիկ առևտրի անհրաժեշտ նախապայման էր, ջրանցքների կառուցումը, ուր Հայաստանը հին, մինչուրարտական և մանավանդ ուրարտական ավանդույթներ ուներ, տաճարների շինարարությունը, որ միշտ գտնվել ու գտնվում էր միապետների ուշադրության կենտրոնում, ռազմական շինարարությունը, որ անհրաժեշտ էր ժամանակի պատերազմներով լի իրականության մեջ, վերջապես նշված ժամանակաշրջանում մեծ թափ ու ծավալ ստացած քաղաքաշինությունը, այս բոլորը լայն ասպարեզ էր ստեղծում պետական կամ արքունի ստրուկների բանեցման, ինչպես նաև ստրկատիրական մեթոդներով կազմակերպված՝ պետական պարհակներ կատարող գյուղացի համայնականների աշխատանքի համար։

Ստրկական ուժը կիրառվում էր հատկապես առավել ծանր պայմաններում կատարվող աշխատանքներում՝ մետաղահանքերի, աղահանքերի մշակման գործում, որ հելլենիստական երկրներում սովորաբար թագավորի մենաշնորհն էր կազմում։ Այստեղ էին ուղարկվում նաև ստրկացված հանցագործները։

Արտադրության բնագավառից բացի, ստրուկները լայն կիրառում ունեին նաև տնային աշխատանքներում, իշխող դասակարգի ներկայացուցիչների սպասարկման գործում։

#### 4. ՔԱՂԱՔԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հելլենիստական դարաշրջանի փառաբեր։ Հելլենիստական դարաշրջանում սոցիալ-տնտեսական կյանքի ու զարգացման կարևոր ասպարեզ է եղել քաղաքը<sup>56</sup>։ Հին Հայաստանի համար այդ հանգամանքը այնքան էլ պարզ չի դրսևորվում երկու պատճառով։ Նախ, որ քաղաքային կյանքն այստեղ չհասավ զարգացման այն աստիճանին, որին հասավ, ասենք, Ասորիքում, Փոքր Ասիայում և Միջագետքում։ Երկրորդ, ըստ երևույթին, գլխավոր պատճառը մնում է աղբյուրների սղությունն ու յուրահատուկ բնույթը, որոնց հետևանքով Հայաստանի քաղաքների մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ։

55 ՏՃ՝ Խորենացի, Բ, Ժգ։ Այդ ռեֆորմի մասին մանրամասն տե՛ս վերը, էջ 534 և հաջ։

56 ՏՃ՝ Կ. Բ. Երեմյան, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3.